

Doslov

Zdeněk Janík

Jsem si vědom, že rozdíl mezi předmluvou a doslovem je podobný rozdílu mezi namlouváním a milostnou dohrou. Na mně zůstává to druhé s výhodou, že čtenář už dílo zná a ví, na čem je. Kniha, kterou jste dočetli, tvoří svým způsobem spolu s dalšími dvěma Frommovými spisy *Mít, nebo být?* a *Strach ze svobody* osobitou „trilogii“.

Já se chci pokusit ukázat, v čem spatřuji největší přínos posledního dílu této trilogie. Kniha má šest oddílů. První lze chápat jako prohloubený úvod k lepšímu pochopení podstaty orientace na způsob bytí. Druhý uvádí překážky, které stojí takovému úsilí v cestě, analyzuje je a pojmenovává. Třetí oddíl seznamuje čtenáře s potřebou sebeuvědomování, soustředění i cestami nemystifikující meditace. Největším přínosem se mi zdá být oddíl čtvrtý, kde je autor nejvíc doma. Zde aplikuje psychoanalytické metody v procesu sebeuvědomování a sebeanalýzy. Pátý oddíl se soustřeďuje na kulturu, filosofii a psychologii vlastnění. Poslední, šestý oddíl vyústuje v ucelený souhrn poznatků od modu mít k plnému bytí.

Dichotomii obou základních modů životní orientace nemůžeme pominout, ať už se ptáme na otázky dílčí, často nahodilé, nebo na otázky zásadní, jako je smysl života. Fromm postupuje velice systematicky. Vychází z potřeb člověka. I zde už rozlišuje inklinování k jednomu z obou základních modů. Jiné jsou potřeby lásky, solidarity, družnosti, krásy a jiné pak potřeby materiálního ovládnutí druhých, až po potřeby vysloveně patologické, jako je drogová závislost, sadismus, masochismus atd. Všechny potřeby přitom klasifikuje podle toho, zda vedou k růstu člověka, nebo ho ochromují a ničí. Štěstí je mu naplňováním těch potřeb, jež vedou k růstu. Ve věčné, ovšem delikátní otázce, co je štěstí, dochází ke konsenzu, k němuž došli všichni velcí učitelé života. Jeho podstatou je překonání chtivosti, iluzí,

nenávisti a dosahování lásky a soucitu s druhými. Svobodu formuluje jako vnitřní osvobození od pout chtivosti a iluzí a znovu klade důraz na osvobození nejen od vnějších sil, ale i od stále opomíjeného a přezíraného zotročování vnitřního. Některá dějinná období zdůrazňovala osvobození vnitřní, jiná zase vnější; cesta k plné svobodě však vyžaduje osvobození vnější i vnitřní. Velkou pozornost věnuje autor rozumu. I jeho pojetí bylo v průběhu dějin pokřiveno. Člověk se stává čím dál víc pouhým nástrojem pro ekonomické cíle. Při všem důrazu na samostatnost myšlení však neupadá do solipsistické krajnosti, ale nabádá čtenáře, aby četli díla velkých Mistrů života, snažili se pochopit jejich slova a uplatňovali je ve vlastním životě. Pokud jde o překážky plného života v dimenzi bytí, uvádí „velké podvody“, reklamu, podvodnou politiku, úpadek literatury a umění, hypnotickou přitažlivost moci a slávy, hon za úspěchem, při němž se všechno stává zbožím, slova se vyprazdňují a devalvují – mě nemohla nenapadnout blízká příbuznost s Václavem Havlem. Pokud jde o reklamu, viděl Fromm už dávno před námi její velkou hrozbu ve lživosti, nekalém zápasení o spotřebitele, bezduchosti a nemorálnosti, která falešně apeluje na lidskou individualitu, zatímco ve skutečnosti vychovává k uniformovanému, stádnímu vkusu. Nejhorší ze všech velkých podvodů nejsou ovšem podvody zjevné, ale skryté, klamy, jimž lidé upřímně věří. Proti nim staví metody sebeuvědomování, uvolnění a meditace. I ty však byly, jakmile se jich zmocnil trh, rozmělněny a mnoho nám nepomohou. Hlavním důvodem jejich stoupající oblíbenosti je jejich přizpůsobivost přání pohodlného života, které je pro konzumního člověka tak charakteristické. Jsou příjemné, nenáročné, nevyžadují velké úsilí, právě kvůli tomu jsou však málo účinné a k plné svobodě a k orientaci na vnitřní bytí nevedou. Stejně tak nepřispívají ani k zásadní proměně osobnosti. I tady se zmocnil touhy stále většího počtu lidí žít plněji velký byznys. Zneužívá se však i metod, které samy o sobě mohly být přínosem – jako zen-buddhismus.

Velkým nebezpečím je rovněž naivita. V konfrontaci s tvrdou realitou zápasu způsobuje u mnoha v podstatě dobrých lidí kolaps a končí otřesením jejich důvěry v možnost zlepšení. Naše úsilí musí stát proto na realistické půdě, i když se to někdy může zdát paradoxní, až „cynické“. Držet se reality je však nezbytné. Buddha, Ježíš, Eckhart, Spinoza, Schweitzer a další nebyli nikdy sofisty a často nebyli pronásledováni ani tak proto, že kázali o ctnosti, ale proto, že mluvili

pravdu. Jinou překážkou na cestě k plnému bytí je trivialita. Tou autor myslí všechnu mělkost, hloupost, zaměřování se na povrch věcí a ne na jejich příčiny. Podíváme-li se dnes kolem sebe, nacházíme pro to důkazy na každém kroku. Bulvární časopisy, jisté pořady v rozhlase a televizi, nové formy zábavy, založené jen na senzacechtivosti, u nás rostou jako houby po dešti. Velkým přínosem je i Frommův požadavek odhalování masek, jež si všichni čas od času nasazujeme a které často ani u jiných, ani u sebe nepostřehneme. Jak často se například neupřímnost maskuje přátelstvím nebo narcismus šarmem.

Nemalou překážkou v učení se umění být je duševní lenost. Většina lidí chce dnes dosáhnout všeho s minimem vynaložené námahy. Spočívá to mimo jiné v narůstání nepotřebnosti skutečně vzdělaných lidí. Většinu práce udělají stroje a k jejich výrobě není nutný příliš velký počet lidí. Ve všech oblastech stále více narůstá dav lidí polovzdělaných a anonymních, toužících spíše po dolce far niente, než nějaké tvůrčí práci. Osvobození od fyzické námahy, které nám přinesla moderní technika, není však pro většinu současných lidí darem, jenž by je osvobodil od námahy a dal jim prostor osobně se rozvíjet. Vedle přání nemuset o nic usilovat se dnešní člověk stále více bojí bolesti. A přece je třeba mít na mysli, že být šťasten je stále ještě spíše výsadou, kdežto údělem většiny lidí je trpět. A tak lidská solidarita vyplývá především ze schopnosti soucítit, podílet se na utrpení všech. Zde se Fromm blíží křesťanskému pojetí bolesti a oběti jako hodnoty schopné pomáhat nám v dosahování dokonalosti. I stará lidová moudrost říká, že neštěstím a bolestí se člověk očišťuje jako zlato ohněm.

Zábranou v cestě k plnému bytí je i strach z autority a vyžadování disciplíny. Problém absolutní svobody je plný paradoxů, protože svoboda jednoho končí tam, kde začíná svoboda druhého – tedy, potřebu autority nelze od skutečného humanismu oddělit. Svoboda bez odpovědnosti se stává anarchií. Autor tu rozlišuje, konkrétně třeba v zamýšlení nad klady a zápor „sexuální revoluce“ mezi svobodou rozmaru a svobodou vůle. Rozdíl mezi oběma je tu velice dobře charakterizován jako rozdíl mezi „proč?“ a „proč ne?“. První váže svobodu s nezbytně jí doplňující odpovědností, druhá s neodpovědným rozmarem. V dnešní době falešného chápání svobody jsou slova o tom, že „strach z autoritářství slouží k racionalizaci ducha šílenství a touhy uniknout ze skutečnosti“ varovným přínosem.

Cenný je i důkaz, který autor klade na potřebu nečekat, ale soustře-

dit se – či jak říká – „chtít jednu věc“. I tady je pravdivá lidová moudrost – devatero řemesel, desátá bída. Rovněž zde vidí Fromm rozpornost současné společnosti. Přisuzuje to jen společnosti, v níž žil, je to však jev, který převládal i u nás, ve společnosti vynávající tzv. reálný socialismus. Spíše bych uznal autorovo tvrzení, že se tu odráží odcizení, způsobené průmyslovou velkovýrobou a mašinizační společností. Sám to ovšem považuji za projev morálního zápasu mezi dvěma póly lidské svobody – dobrem a zlem. Protože však mnoho lidí není stále ochotno brát zápas mezi oběma základními principy z naznačených hledisek, je velkým přínosem Fromma zdůraznění dichotomie orientace na vlastnictví a na bytí.

Další podmínkou cesty k bytí je bdělost. Autor rozeznává celou škálu psychologicky pozorovaných stupňů bdění a spánku i mezistupňů mezi nimi. Neopomenutelným paradoxem je fakt, že náš spánek může mít často větší tvůrčí charakter než lenivé denní snění při zavřených očích. Člověk, který není schopen náležitěho vnímání reality v sobě i kolem sebe, je dezorientovaný, a proto nejistý – potřebuje pro svou oporu idoly, aby našel jistotu. Fromm se ve svém důsledném boji proti iluzím dotýká i problému, jemuž se říká *pia fraus*. Domnívá se, že lidem by se neměla zatajovat pravda o nich samých, například ani o jejich smrtelné nemoci. Milosrdná lež je v takovém případě oloupi o poslední možnost postavit se svému životu tváří v tvář. Uvědomit si pravdu má podle něho osvobozující účinek, uvolňuje energii a zbavuje mysl nejistoty. Vyrovnat se s pravdou je podle něho vždy osvobozující, není to však otázka inteligence, vzdělání a věku, ale především charakteru.

Schopnost koncentrace se stala v životě současného věku vzácností. Mízi poctivost ve studiu. Lidé se spokojují s přehledy, výtahy, posudky jiných. Bojí se soustředit i proto, že mají falešné obavy ze ztráty své osobnosti. Čím slabší je ovšem naše Já, tím větší je strach z koncentrace na Ne-já. Pasivně zaměřeným lidem obvykle není po chuti ani aktivní role soustředění. Autor podává praktické návody, jak se učit koncentraci.

Nesporným kladem je i oddíl, týkající se meditace. Za všechny její metody bych alespoň uvedl autogenní trénink a buddhismus, protože Buddhovo učení nabízí mnoho variant způsobů i předmětů meditace podle individuálních odlišností, potřeb, temperamentu a schopností. Za klad považuje především to, že nemají nic společného s žádnými

exotickými kultury či obřady, nepotřebují zasvěcení ani esoterické poznání a neřídí se ničím jiným než osvětlením sebe sama.

Na ně navazuje potom po mém soudu oddíl nejpřínosnější, kde se jedná o aplikaci psychoanalýzy na sebeuvědomění. Kriticky tu hodnotí svého učitele Freuda, zpřítomňuje nám většinou málo známý Freudův vývoj a připomíná zákonitou časovou i společenskou podmíněnost a omezenost jeho díla. Stejně tak podrobuje kritickému zhodnocení přednosti i záporné současné psychoanalytické praxe od její nejčastější funkce stanice první pomoci až po funkci trvalého pomocníka na uvědomělé cestě od nižších forem modu vlastnění po nejvyšší formy uvědomělého bytí. Charakterizuje klientelu psychoanalytiků a nebezpečí, jež s sebou přináší. Rozvádí jeden z největších Freudových objevů, transferenci, svým způsobem ji ovšem osvobozuje z freudovského pojetí a posouvá dále. Svě úvahy o psychoanalýze dovádí k vlastní, na sobě vyzkoušené metodě, kterou nazývá transterapeutickou. Čtenář tu může najít nejedno pronikavé vysvětlení jevů, jež mu byly nejasné, ale i mnoho cenných praktických rad. Objevuje nebezpečí „cerebralizace“ citových zkušeností a až neuvěřitelných forem racionalizace některých záporných vlastností. Za vynikající považuji konkrétní příklady. Pozorný čtenář se k nim bude jistě vracet. Otázky, které tu autor klade, by si měl položit každý, kdo se chce ve svém životě vyznat a smysluplně ho uskutečnit. Autobiografické zkoumání by nemělo sestávat z abstraktních konstrukcí a teoretických úvah, ale mělo by zůstat v empirické rovině emocionality s teoretickým myšlením omezeným na minimum. Kladem transterapeutické psychoanalýzy je její společenský rozměr. Pozorování jiných lidí nám pomáhá lépe poznat i sebe sama. Nejsme-li schopni analyzovat nevědomí společnosti, v níž žijeme, nemůžeme poznat ani, kým jsme sami, protože nevíme, nakolik jsme podvědomě zmanipulováni a nakolik to, co se nám jeví jako naše já, jím skutečně je.

Fromm ve své úporné snaze nebýt ničím indoktrinován dochází až k závěru, že „hřích jako takový je často pravým základem pokroku“. Pokud je podle něho možné dosáhnout „v hříchu zárodku pohybu vzhůru, zatímco ctnost může obsahovat semeno úpadku“, pak si v jistém smyslu protiřečí. A stejně je tomu tak, když jako za jednu ze zásad mystiky uvádí myšlenku, že „sestup je kvůli vzestupu“. Je sice pravda, že někteří mystikové docházeli k přesvědčení, že duše, která již jednou splynula s Bohem, nemůže hřešit, a to ani ve chvíli, kdy

jde za smyslnými požitky, neboť už nemá vlastní vůli. Tento názor se připisoval Mistru Eckhartovi a neprávem i Janu van Ruysbrockovi. V něm samotném je však rozpor. V neposlední řadě může sebeanalýza při nesprávném praktikování vyvolat i zvýšenou tendenci být zaujat jen sám sebou.

Proti přizpůsobivé a ekonomii poplatné psychologii regulativní staví psychologii radikální, která proniká ke kořenům, je kritická, léčivá a přispívá k duševnímu blahu.

V závěrečných oddílech o kultuře vlastnění a bytí autor ukazuje, že primitivní člověk více tvořil a byl, neotročil tolik předmětům, jež vlastnil. Tento druh kritiky není jen Frommovým objevem. Stačí si připomenout důraz kladený na zanedbatelnost vlastnění u apoštolů, návrat k přírodě u Rousseaua, ideály a praxi skautingu a vyznavačů lesní moudrosti, nebo počáteční, ještě nezkažené záměry i praxi některých mnišských řádů. Frommovy osvobozující myšlenky nás přivedou ovšem před ne jeden tvrdý oříšek, jak je naplňovat v praxi a příliš se nevracet k zjednodušujícímu primitivismu. Je jistě úctyhodnou skutečností, že celá literatura jako Vědy, buddhistické texty, knihy Starého zákona se po staletí předávaly jen ústně, proto však nebudeme zavrňovat vynález knihtisku a moderní sdělovací prostředky. V modu bytí jde o to stát nad předměty a umět jich použít pro rozvoj osobního i společenského bytí, stejně jako nepřijímat bez rozmyslu hotová fakta a poučky. Co nám opravdu chybí, je cvičit svou paměť, tříbit vlastní úsudek, učit se samostatně myslet – v tom je autorův přínos nesporný. Na úpadek tvořivého, vnitřně angažovaného myšlení i práce si stejně oprávněně stěžoval už holandský filosof Huizinga.

Stejným problémem je moderní výroba. Ani zde se nemůžeme vrátet do dob, kdy jeden člověk sám zhotovil celý výrobek, stejně jako se nemůžeme vrátet k směnnému obchodu. Jde tu však o to, aby se člověk naučil vnitřně pochopit nutnost dělby práce a potřebu obchodu, ale nepocítoval proto odcizení. Že je tento stav patogenní, je nábíledni. Odpomoci mu může vyvážení netvůrcí práce například na běžícím pásu, tvůrčí práci v jiné oblasti, třeba domácím kutilstvím či jiným smysluplným koníčkem. V obchodě jde potom o snižování zbytečných, nepotřebných, pouze výdělečných mezičlánků, jako je třeba reklama. Nežastupitelnou úlohu tu má ovšem stav morálního uvědomění každého jedince.

Frommovou nespornou zásluhou je, že upozornil na změnu v po-

měru člověka a stroje, kterou si bohužel lidé jen málo uvědomují. Prométheus přinesl lidem oheň, aby je osvobodil, tento oheň je však zotročil. Je však možné se dnes bez něj obejít?

Autor se – jak jinak – dotýká i forem vlastnictví. Přísně rozlišuje mezi vlastnictvím osobním, soukromým a společenským, a poukazuje na nedomyšlené požadavky úplného zespolčenštění. Uvádí však, že vlastnictví předmětů, na jejichž zhotovení se člověk nepodílel, bylo vždy problematické, a že už například církevní Otcové je považovali za následek i jistou formu sociálního odškodnění hříchu. Rozdíl mezi osobním a soukromým vlastnictvím se u Fromma (podle mého názoru) v podstatě shoduje s rozdílem mezi vlastnictvím funkčním a nefunkčním. A právě touha po nefunkčním vlastnictví je hybným momentem vlastnického modu. Držení majetku dává člověku pocit síly, stává se společensky mocným a může si nakonec nakoupit všechno, jen skutečné hodnoty ne. Hodně sice má, ale vnitřně ničím není. Autor uvádí i zajímavý Freudův názor, že forma vlastnění je adekvátní dětskému věku, zatímco dospělý člověk by z něj už měl vyrůst. Nejvýrazněji je v knize charakterizován modus vlastnictví na dvou vyhraněných typech: lakomci a narcistovi, což jsou vlastně jen dvě strany téže mince.

Čtenáře může zajímat, jak se k psychoanalýze jako terapeutické i transterapeutické metodě stavějí křesťané. Výrazný posun k jejímu ocenění je patrný u katolické církve. Zatímco ještě v šedesátých letech ji mnoho biskupů odmítalo a vidělo v ní vážné nebezpečí pro víru, dnes je tomu jinak. Existují i katoličtí psychoanalytici jako například Msgr Mendez nebo Françoise Dottová. Mendez uvádí případ dvacetileté dívky Karin. Vybavení a analýza starých vzpomínek ji přivedlo k poznání, že za zdánlivě ušlechtilými činy se pouze snažila vytvořit si o sobě hezkou představu, aby překonala špatné mínění, jež o sobě měla v podvědomí. Tím, že se od této falše osvobodila, dostala chuť svobodně žít v souladu s Božím řádem.

Psychoanalýza nedává apriorní odpovědi. Její role spočívá v pomoci pacientovi osvobodit se od zábran, jež mu brání žít sám se sebou ve shodě. Dr. Šikl uvádí, že lidské činy nejsou nikdy ani zcela dobré, ani zcela špatné. Psychoanalýza se podle něho nezabývá skutky, ale utrpením člověka, které se za některým z nich může skrývat. Nezáleží tak na tom, je-li psychoanalytik věřící či nikoli, ale na tom, zda dobře ovládá svou techniku a aplikuje ji s plným respektem k osobnosti pa-

cienta. Psychoanalýza chce stát vně celého osobního etického systému. Jejím cílem je svobodná a odpovědná bytost, schopná respektu a lásky – základů jak obecně lidského, tak i křesťanského morálního vědomí. Jejím úkolem je umožnit člověku objevit sám sebe, ne učinit ho jiným. Nejsou tato slova vpravdě frommovská?

Závěrečné slovo překladatelky

Ráda bych se vyslovila k tomu, proč jsem se rozhodla zpřístupnit českému čtenáři právě ta tři díla dlouho proskribovaného autora, která v posledních třech letech vydalo nakladatelství Naše vojsko. Vzhledem k životním zkušenostem z prožití dvou okupací našich zemí vidím mezi nimi spojovací nit, ačkoli – anebo právě proto –, že je Erich Fromm publikoval v časově vzdálených horizontech: Strach ze svobody v roce 1941, Mít nebo být? v roce 1976, Umění být zpracoval z pozůstalosti Rainer Funk a vydal v roce 1992. Podle mého názoru jsou však pro nás v nich obsažené poznatky a závěry zkušeného, pronikavého analytika společnosti právě v současné době vysoce aktuální a poučné. Považuji je za „psychoanalyticko-terapeutickou trilogii“ pro naši orientaci v současné popřevratové situaci osobní i společenské. Že je to možné, osvědčilo se koncem sedmdesátých let, kdy počáteční překlady pro samizdat reagovaly na pocity hlubokého zmarnění a bezvýchodnosti. Publikováním této „trilogie“ se můj záměr naplnil a mně nezbyvá než vyjádřit své díky všem svým přátelům, kteří mně po celá léta morálně i fakticky pomáhali. Na prvním místě děkuji režiséru Adolphu Dresenovi z Hamburku, který libri prohibiti Ericha Fromma pronášel s osobním rizikem přes hranice, a tím nám navzdory samovládné cenzuře umožnil seznámit se s jeho posledními pracemi, můj dík patří i redakci Našeho vojska, zejména PhDr. Milanu Váňovi za spolupráci při konečné verzi překladů; vřele děkuji Zdeňku Janíkovi, svému dlouholetému spolupracovníku a spolubojovníkovi za jednotu slov a činů, za jeho obětavou pomoc při překladech, kritické připomínky a odborné rady, v neposlední řadě pak za jeho osobní iniciativu ve spolupráci s Lyrou Pragensis a rozhlasovou stanicí Radio Collegium při uvádění pásem z tvorby Ericha Fromma.

v. Ž